Јатмышдым, үстүмә кәлди әрәнләр...

Низами ЧӘФӘРОВ

«Түрк әдәбијјатында илк мүтәсәввүфләр»ин мүәллифи М. Ф. Көпрүлзадәнин руһуна еһтирамла

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Һәр дөврүн, һәр мәрһәләнин өз әдәбијјаты вар вә бу әдәбијјат һәмин дөврүн, мәрһәләнин ичтимаи практикасыны әкс етдирир, лакин әдәбијјатын тарихинә бу чүр мүнасибәти мүтләгләшдирмәк дүзкүн дејил, чүнки һәр һансы дөврүн, мәрһәләнин әдәбијјаты ејни бир етносун, халгын, миллэтин бәдии тәфәккүрүнүн енержиси кими чох-чох гәдим дөврләрдән нәш'әт едир. Вә әдәбијјатын кејфијјәти илә заманын кејфијјәти арасындакы диалектик (јахуд гејри-диалектик) мүнасибәти ајдынлашдырмаға һеч дә һәмишә инсан идракынын күчү чатмыр — әдәбијјат һеч дә һәмишә ондан (вә инсан фәрдијјәтиндән) кәнардакы дүнјанын чәрјәси дејил, онун епос мүстәгиллији вар — бу исә о демәкдир ки, бөјүк әдәбијјатын әсасында, һәчан јаранмасындан асылы олмајараг «илаһи» бир симметрија дурур вә һәмин симметријанын «синфилији» јохдур, чүнки сосиал тәфәккүр ораја дахил ола билмир.

Мүасир мәдәни-ичтимаи (о чүмләдән әдәби) просесин фәлсәфәсини онун өз тарихи мүәјјән етмишдир (биз буну гәбул едәсәк дә, етмәсәк дә...) вә она көрә дә бу күнә тарихдән кәлмәк һәм тарихин, һәм дә бу күнүн дәрки үчүн ән уғурлу јолдур — мәдәни-ичтимаи тәфәккүрүн етник әсаслар үзәриндә јенидән тәшкили (вә дәрки!) исә тарихдән кәлиши мүтләг вә мүтләг зәрури едир.

Лакин тарихдән кәлиш һәр һансы һалда субјектив просесдир, она көрә дә мән бурада сәһв етмәк һүгугуна маликәм — «илһамлы» руһуму «камил» руһа чевирмәк истәсәм дә, бу «мүчадилә»дә анчаг «мәгам»ларын саһибијәм.

Ла илаһә...

ТҮРК МИФОЛОКИЈАСЫНДАН ИСЛАМ СУФИЗМИНӘ

Түрк мифолокијасынын көркәмли тәдгигатчылары онда дүнја вә инсан һаггында мүкәммәл мә'лумат олдуғуну тәсдиг едир вә көстәрирләр ки, сонралар етник тәфәккүрдә мејдана чыхмыш елә бир һадисә јохдур ки, түрк мифолокијасы замининдә изаһы мүмкүн олмасын— «Үзэ Көк тенри, асра јағыз јир кылындыкда екин ара киси оглу кылынмыс» (Јухарыда Көј-танры, ашағыда сәрт јер јарандыгда икисинин арасында инсан өвлады јаранды) илә башлајан түрк идракы бу чүр универсаллығыны (вә практиклијини) ахыраҹан давам етдирир. Түрк епосу һәмин универсаллығы (вә практиклији) бүтүн диференсиал кејфијјәтләри илә фактлашдырыб (тарихә гәдәр!) түрк тәфәккүрүнүн сонракы (тарихи) инкишафы үчүн түкәнмәз потенсијаја чевирир...

Фактлар көстәрир ки, тәхминән XI әсрә гәдәр (М. Кашгаринин «Дивани-лүгәтит-түрк»ү мејдана чыхана гәдәр) түркләр ислам динини демәк олар ки, мәнимсәмәмишдиләр вә исламын фактик гәбулу да механики мәзмунда (мәсәлән, «Китаби-Дәдә Горгуд»ун ислама ујғунлашдырылмасы кими) иди. Ислам анчаг редакто иши көрүрдү, ону да норматив сәвијјәдә көрүрдү.

Ислам дининин түрк торпагларында јајылмасы она көрә ағыр кедир ки, түрк тәфәккүрү онун гаршысына мәһз мүкәммәл идрак системи илә чыхмышды—ислам фәлсәфәси бошлуға дүшмүрдү вә нә гәдәр мүасир, перспективли олса да (чүнки үмумдүнја тәфәккүрүнүн тарихи мәчмусу кими мејдана чыхмышды — үмумдүнја просесләрини һазырлајырды) түрк тәфәккүрү ону тәбии олараг кеч мәнимсәди. Вә өзү дә, шүбһәсиз, тарихә гәдәрки мифоложи потенсијасы әсасында мәнимсәди. Ислам дининин Шәргдә мүхтәлиф халглар тәрәфиндән гәбул олунмасы «баша чатдығча» суфи идејалар да тәшәккүл тапмаға башлады вә әслиндә суфилик әрәб, фарс вә түрк мифолокијалары илә ислам дүнјакөрүшү арасындакы фәргдән јаранды — һәр мифилокијаја мүнасибәтдә исә фәргләрин мүхтәлифлији суфилијин үмуми (тиположи) чәһәтләри илә јанашы, хүсуси (етник) чәһәтләрини дә фактлашдырды.

Суфилик — инсанла Аллаһ арасындакы бирбаша үнсијјәт «јол»унун мөвчудлуғу идејасына әсасланыр вә бу «јол»у бир гајда олараг интуисија илә кечмәји нәзәрдә тутур: бу бахымдан ортодоксал исламла суфилик арасында зиддијјәт дә өзүнү көстәрир — бу мә'нада ки, суфиләр «һәгигәт»ин дәркиндә пејғәмбәр дә дахил олмагла һеч бир васитәни гәбул етмирләр. Вә она көрә дә тәдричән «мәншәји е'тибарилә мүсәлманлыға дахли олмајан (!) суфизм исламын һәгиги руһуну дәјишдирди...» (М. Ә. Ләһбаби).

Түрк суфилији XI—XII әсрләрдә (исламын мәнимсәнилмәси кедишиндә) тәшәккүл тапды вә Ч. С. Тримингәмин көстәрдији кими, онун илк ән көркәмли нүмајәндәси «Дивани-һикмәт» мүәллифи Әһмәд Јәсәви олду. Түркүстанлы мүдрик ислам контекстиндә мистик идракын түрк «јол»уну мүәјјән етди. Вә суфилик тәдричән түркләрин ајағы дәјән бүтүн торпаглара јајылды...

Јәсәвилијин XIII, XIV әсрләрдәки давамчылары һәмин тәригәтин әсасыны гојаны «Һәзрәти-Түркүстан» адландырырдылар. Ә. Јәсәвинин нүфузу о гәдәр бөјүк иди ки, Тејмурләнк XIV әсрин сонларында онун мәзары үзәриндә күнбәз тикдирмишди.

Јәсәвилик илк түрк суфи тәригәти олараг галмады, онун тәчрүбәси башга тәригәтләрин тәшәккүл вә интишарына такән верди: түрк тәфәккүрүндә «һәгигәт» ахтарышларынын узунтулу јоллары башланды... Бүтүн јоллар исә әслиндә једди мәрһәләни нәзәрдә тутурду: **шәриәт** (аллаһа доғру һәрәкәт), **тәригәт** (аллаһын көмәји илә һәрәкәт), **мә'рифәт** (аллаһын алтында һәрәкәт), **һәгигәт** (аллаһ илә һәрәкәт), **вилајәт** (аллаһда һәрәкәт), **зат-әш шәриәт** (аллаһдан һәрәкәт) вә нәһајәт, **зат-әл күлл** (аллаһа говушмаг) — руһун да бу мәрһәләләрә мүвафиг инкишаф етдији гәбул олунурду: чисмани руһ, гынаглы (мәзәммәтләнмиш) руһ, илһамлы руһ, дојмуш (сакитләшмиш) руһ, һәззли (һәзз алан) руһ, гәбул олунмуш (бәјәнилмиш) руһ вә нәһајәт, камил руһ.

Илк үч мәрһәлә — «мәгам»дыр вә инсандан асылыдыр, галан мәрһәләләр — «әһвал»дыр вә аллаһын мәрһәмәтиндән асылыдыр.

Вә бу анлајышлар, онларын бир-биринә мүнасибәти, бүтөв — бир систем кими тәдричән Шәрг (хүсуси шәкилдә түрк) поезијасынын бәдии структуруну тәшкил етмәјә башлады...

ЧӘЛАЛӘДДИН РУМИДӘН МӘҺӘММӘД ФҮЗУЛИЈӘ ГӘДӘР

Чәлаләддин Орта Асијада дүнјаја кәлмишди, лакин тале ону Кичик Асијаја (Рума) кәтириб чыхарды вә мәвләвијјә тәригәтинин башчысы етди. Мәвланә Ч. Руминин машһур «Мәснәви»си «һәгигәт»ин поетик дәркинә хидмәт едән әсәр кими мејдана чыхмышды, — фарсча јазылмыш бу әсәри Ә. Чами «Фарс Гур'аны» адландырмышды.

Ч. Руми түркчә дә јазырды вә үмумијјәтлә, «суфи дили»ни хүсуси дил — «дилсиз дил» һесаб едирди:

Әкәр татсан вә кәр румсан
вә кәр түрк,
Зәбани-бизәбананра бијамуз.

Мәвләвилик ислам илә христиан динини бирләшдирмәјә чалышырды — буну о заман Азәрбајчанда, Кичик Асијада мөвчуд олан ичтимаи идеоложи вә етник шәраит тәләб едирди. Түрк тәфәккүрү ерамызын әввәлләриндән е'тибарән мүәјјәнләшән вә тәхминән ерамызын биринчи миниллијинин сонларына гәдәр инкишафда олан Бизанс мәдәнијјәтинә лагејд гала билмәзди, — бу мәдәнијјәт исә христиан мәдәнијјәти иди. Ејни заманда Ч. Руми јунан гызы илә евләнмишди, мәвләвилијин икинчи рәһбәри Султан Вәләд дә бу издивачдан дүнјаја кәлмишди.

Бир сыра тәдгигатчылар (мәсәлән, В. С. Гарбузова) С. Вәләди сәнәдән илк түркдилли (Ч. Руминин бир сыра мисраларыны чыхмаг шәртилә) суфи шаири һесаб едир, һалбуки С. Вәләд бөјүк бир ән'әнәни давам етдирирди.

Бир нечә әср әрзиндә суфилијин һәм практикасы, һәм дә нәзәријјәси мүхтәлиф тәригәтләрин тәчрүбәси әсасында инкишаф едиб тәкмилләшди вә о һәмчинин етик-естетик принсипләрин мәчмусу кими мүәјјәнләшди, — суфилијин бу сонунчу функсијасы XIV әсрин сону, XV әсрин әввәлләриндән башлајараг түрк дүнјасында даһа кениш јајылды. Һәм халг поезијасында, һәм дә классик поезијада — Јунис Имрәдән Имадәддин Нәсимијә гәдәр суфилик бөјүк поетик имканларыны нүмајиш етдирирди.

Ј. Имрә фолклорла бағлы иди вә түрк суфилијинин гәдим түрк тәфәккүрүндән асылылығыны даһа ашкар шәкилдә әкс етдирирди:

Каһ әсәрәм јелләр кими,
Каһ тозарам јоллар кими,
Ташгын аган селләр кими
Кәл кәр бәни ешг нејләди,—

бу, озан ше'ри нүмунәси иди.

И. Нәсимидә исә классик бир мүбһәмлик варды — «һеч кимсә Нәсими сөзүнү кәшф едә билмәз...». Бу мүбһәмлик ејни заманда мүкәммәл бир системин мәнтигини еһтива едирди — И. Нәсими суфизмин идеологу вә тәблиғатчысы иди, о, суфилији «өзү үчүн», «өзүнүн хиласы үчүн» дејил, «чәмијјәтин хиласы үчүн» гәбул едирди. Вә бу, үмумән түрк тәфәккүрүнүн илкин ичтимаилији илә бағлы иди... Әрәб һәрфләринин символлашдырылмасына кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, нә гәдәр парадоксал олса да, һүруфизм түрк-огуз тәфәккүрүнүн мәһсулу кими мејдана чыхмышды вә суфизмин өз дөврү үчүн ән функсионал голларындан иди.

Һүруфизм хүсуси тәригәт олмагдан чох универсал идејалар системи иди, һеч бир суфи мәктәб инсаны һүруфизмдә олдуғу гәдәр аллаһа јахын һесаб етмәмишди вә она бу гәдәр инанмамышды:

Әршлә фәршү кафу нун мәндә
булунду чүмлә чүн
Кәс сөзүнүвү әбсәм ол, шәрһү
бәјанә сығмазам.

Суфилик шәриәтдән мә'рифәтә гәдәр олан јолу һәм И. Нәсими, һәм дә Г. Бүрһанәддинин тәфәккүрүндә, јә'ни фәлсәфи-поетик вә поетик-фәлсәфи истигамәтләрдә кечирди вә XIV әсрдән е'тибарән икинчи истигамәт ән планә кечди: нә Ј. Имрә, нә дә И. Нәсими «тәчрүбәси» кениш јајылмады, лакин Г. Бүрһанәддин — М. Ч. Һәгиги—Ш. И. Хәтаи, даһа универсал шәкилдә исә И. Һәсәноғлу — Н. Кишвәри — М. Фүзули хәтти илә суфизм билаваситә поетик тәфәккүрүн материалына (вә мәнтигинә!) чеврилди.

XIII—XVI әсрләр классик Азәрбајчан әдәбијјатынын поетикасы түрк-огуз суфи тәфәккүрүнүн структуруна, принсипләринә әсасланыр, лакин мәһз әсасланыр вә бу о демәк дејил ки, «суфизм тәблиғ олунур» (ону анчаг И. Нәсимидә көрмәк олар) — һәр һансы үслубун мүәјјәнләшмәси үчүн фәлсәфи-естетик әсас олмалыдыр вә суфизм (онун түрк-огуз јолу) бу чүр әсас кими өзүнү көстәрир.

Г. Бүрһанәддин—М. Ч. Һәгиги—Ш. И. Хәтаи хәтти суфизмә мүнасибәтдә нә гәдәр дәринә кетсә дә, ичтимаи реаллығдан тәчрид олунмурду, «аллаһда әримирди», бир ајағы бу дүнјада иди, она көрә дә һәмин хәтт гәдим түрк фолклорунун суфизм әсасында јенидән тәшкилиндә, нормативләшмәсиндә мүәјјән иш көрдү вә нәтичә е'тибарилә, өзү өз јаратдығы нормативликдә әриди.

И. Һәсәноғлу — Н. Кишвәри — М. Фүзули хәтти суфизми универсаллашдырды, символлара чевирди вә бу символикада дүнјанын, инсанын һәртәрәфли дәркинин «классик методолокијасыны» һазырлады.

Етмәзәм тәрки-тәриги-ешг ким,
Бу фәзиләт дахили-әһли-камал
ејләр мәни.
(М. Фүзули).

«КАНДАН КӘЛИБ МӘКАНА КЕДИРӘМ», ЈАХУД «МӘН АШИГ...»

Суфи тәфәккүрүнүн озан-ашыг әдәбијјатына нүфузу (даһа доғрусу, бурада ојадылмасы) Ј. Имрәдән башлады, И. Нәсими вә Г. Бүрһанәддинин түјуғларындан кечиб Ш. И. Хәтаинин гошмаларында мәтнин үзви тәркиб һиссәсинә чеврилди вә XVI—XVII әсрләр ашыг әдәбијјатынын (үмумән ашыг поетикасынын) кенезисиндә халг-фолклор тәфәккүрүнүн мәнимсәдији суфизм дајаныр; она көрә суфизм ашыг әдәбијјаты үчүн әсас олду ки, о, шаман-озан ән'әнәләри көкүндә јаранмышды вә суфилијин чәвһәриндәки һәмин шаман-озан характерини XVI—XVII әсрләрдә Азәрбајчан интибаһы гаршысыалынмаз бир марагла ашкарламаға башлады... Озан бирбаша дејил, анчаг вә анчаг суфи-ашыг кими дәрк олундугдан сонра ашыға чеврилди, она көрә дә «мән ашигәм...» ифадәси дәрин фәлсәфи-тарихи мәзмуна малик бир ифадә кими мејдана чыхды вә «һагг» ашигинин «һагг ашығы»на чеврилмәси мәнтигини гәрарлашдырды.

XVI—XVII вә XVIII әсрләрдә јаранмыш дастанларын тәһлили дә суфилијин гәдим түрк мәдәнијјәти (мифолокијасы) илә Азәрбајчан милли мәдәнијјәти арасында өтүрүчү ролу ојнадығыны тәсдиг едир...

Јатмышдым, үстүмә кәлди әрәнләр,
Гафил, нә јатмысан, ојан дедиләр...

Азәрбајчан дастанларында суфилик идејасы бу чүр ајдын мәнтиги (вә терминолокијасы) илә әкс олунур. Вә бута верилмиш (ашиг олмуш) кәнч, әслиндә, мә'шугуна чатана гәдәр суфи-дәрвишдән башга бир кәс дејил...

«—Оғул, һардан кәлиб, һара кедирсән?

— Кандан кәлиб мәкана кедирәм!..

Деди:

— Сән бир тикә ушагсан, нә билирсән кан нәди, мәкан нәди?

Гурбани чаваб верди:

— Нијә билмирәм, кан — бу дүнјады, мәкан — о дүнјады...».

Шүбһәсиз, Гурбани «кан нәди, мәкан нәди?» суалына дүзкүн чаваб вермир, анчаг тәбии-тарихи стихија илә һәгигәтән «кандан кәлиб мәкана кедир...» вә потенсиал олараг, суфи тәфәккүрүнүн ифадәчиси кими чыхыш едир.

Азәрбајчан дастанларында ашиг дә, мә'шуг да адәтән дәрвишин вердији алмадан доғулур вә алма верән дәрвиш ашиг илә мә'шуг говушана гәдәр онларын мүһафизәчиси кими өз ирадәсини һәјата кечирир: күлдән ајрыланлары күллә говушдурур вә дастан битир—бу, о демәкдир ки, халг дастанынын структур әсасында дүнја вә инсан һаггындакы суфи тәсәввүрүн мәнтиги дајаныр. Дастан о јердә гуртарыр ки, ашигләр ја билаваситә («Аббас вә Күлкәз»дә олдуғу кими), ја да билвасите («Әсли вә Кәрәм»дәки кими) вүсала чатырлар вә бүтүн мәтләб инсани еһтијачдан (бәлкә бу, «нәфс» әламәтидир) ајрыланларын (ата, ана өвлад истәјир!) илаһи еһтијачла бирләшмәси зәруретиндән ибарәтдир. Вә биз бу зәрурәти анчаг вә анчаг XVI—XVII вә XVIII әсрләрдә јаранмыш дастанларда көрүрүк,—нә гәдим дөврүн дастанларында («Китаби-Дәдә Горгуд»да), нә дә XIX әсрдә вә XX әсрин әввәлләриндә јаранмыш дастанларда бу јохдур. Она көрә дә хүсусилә XVI—XVIII әсрләрдә суфи тәфәккүрүнүн ојанмасыны (ашыг мәктәбинин бир систем кими јаранмасыны) милли тәфәккүрүн тәшәккүлү әрәфәсиндәки универсал интибаһ ојанышынын факты һесаб етмәк үчүн һәр чүр әсас вардыр.

Мән ашиг... вә Әзизим... ифадәләри бүтүнлүклә суфи анлајышлардыр — бунларын хүсуси адларла һеч бир әлагәси јохдур; «Мән ашиг»ин суфи мәзмуну өзөзлүјүндә ајдындыр, «Әзизим»ә кәлдикдә исә белә бир факты гејд едәк ки, нәгшбәнди тәригәтиндә үзвләр бир-биринә «әзизәм» дејә мүрачиәт етмишләр (Ч. С. Тримингемин Орта Асија мәнбәләри әсасында мә'луматы).

Е'тираз едә биләрләр ки, суфилијин классик поезијада јајылмасыны «онун мөвчуд гурулушдан мистик формада наразылығ» ифадә етмәси кими баша дүшмәк олар, бәс суфилијин бу бојда ашыг әдәбијјатынын әсасында дурмасы нә демәкдир, ахы, биз ашыг әдәбијјатында һәмишә «реализм» ахтармыш вә көрмүшүк?..

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, суфизм —дин дејил, суфизм—фәлсәфәдир вә онун әсасында мифоложи реаллыг дајаныр; суфиләрин ислам шәриәтинә риајәт етмәләринә кәлдикдә исә бурада ики чәһәти фәргләндирмәк лазымдыр, биринчиси, суфиләр ислам шәриәтини «өзләринәмәхсус» шәкилдә гәбул етмишләр. Икинчиси, анчаг илк мәрһәлә кими гәбул етмишләр (чүнки суфизмин илк мәрһәләсиндә еретизм, әхлагсызлыг горхусу вар).

Ашыг әдәбијјаты Азәрбајчанын о вилајәтләриндә даһа кениш јајылмышдыр ки, мәһз һәмин вилајәтләр ејни заманда практик (!) суфилијин јајылдығы (вә ичтимаиләшдији) әразиләр олмушдур—бу исә ашыг әдәбијјатынын суфи тәфәккүрлә кенетик бағлылығыны рекионал дәгигликлә ифадә едир.

Бир сыра тәдгигатчылар түрк суфи тәфәккүрүндә зәрдүштлүјүн тә'сирини ахтарырлар, лакин белә тә'сири тапмаг чәтин ки, мүмкүн олсун — зәрдүштлүк үмумән түрк тәфәккүрүнә фарс мәдәнијјәти васитәсилә кечмиш вә һеч вахт түрк тәфәккүрүндә чидди рол ојнамамышдыр, чүнки о, гәдим түрк мифолокијасынын мәнтигини бир сыра чидди мәгамларда инкар едир.

Суфилик XVI—XVII, хүсусилә XVIII әсрләрдә фолклор тәфәккүрү (вә үслубу) илә классик тәфәккүрүн (вә үслубун) диалектик әлагәсини тә'мин етди — М. Фүзулидән М. П. Вагифә гәдәр лирик гәһрәманын инкишаф мәнтигини һазырлады вә һәмин мәнтиги һазырлаја-һазырлаја да миллиләшди — милли тәфәккүрүн поетик формаларынын мүәјјәнләшмәсиндә әсас рол ојнады.

XVII—XVIII әсрләрдә Азәрбајчан интибаһы ичтимаи (о чүмләдән поетик) тәфәккүрдәки суфилик идејаларыны мәдәнијјәтин милли әсаслар үзәриндә јенидән тәшкили кедишиндә мистикадан тәмизләди, «нигаби-гејб»дән чыхарды.

Формал бахымдан јанашсаг, Вагифин дилиндә суфи терминолокијанын бүтөв системи өзүнү көстәрир (јол, еркан, һал, әһвал, зикр, нәфси-әммарә вә с.), лакин бу, суфизм дејил вә Вагифин «дәрвишлији» Фүзулинин «дәрвишлијиндән» әсаслы шәкилдә фәргләнир (бу барәдә бах: Фүзулидән Вагифә гәдәр, «Азәрбајчан» журналы, 1988, № 6) ...Фүзули илә Вагиф арасында Видади вар — Видади Фүзулинин гуртарыб, Вагифин башладығы мәгамдыр.

Еј Видади, әднасүфат дүнјаја
мејл етмә,
Гыл әглин варисә тәркин,
бу дүнјадан нә истәрсән...—

бу да һәмин мәгамын сөзүдүр: Видади «бу дүнја»нын шаири олмаға «мәһкум едилмишдир».

М. П. Вагиф исә артыг «бу дүнја»нын шаиридир.

СОН СӨЗ ЈЕРИНӘ

Нечә ки, милли мәдәнијјәтимиздә суфизми нечә вар елә көрмүрүк, нечә ки, суфизмдә етник тәфәккүрүмүзү нечә вар елә көрмүрүк, мүасир әдәбијјатымызын перспективләрини көрмәк дә чәтин олачагдыр, чүнки мүасир мәдәни-ичтимаи (о чүмләдән әдәби) просесин фәлсәфәсини тарих мүәјјән етмишдир (биз буну гәбул едәсәк дә, етмәсәк дә).

Ла илаһә иллаллаһ!

Поезија

БӘХТИМИЗ, ТАЛЕЈИМИЗ

Мүасир Азәрбајчан ше'риндә «интеллектуал үслуб» адландырылан поетик истигамәтин истедадлы нүмајәндәләри ичәрисиндә Ариф Абдуллазадәнин поетик «мән»и — фәрди дујум тәрзи вә јазы әдасы ајдын көрүнүр. Әхлаги-ичтимаи мәзмун, дүнјаны, заманы һиссләрлә гаврама, шәхси мәтләбләри планетин бөјүк гајғылары илә тәмасда тәһлил, образлы, емосионал нитг, тә'сирли интонасија онун шаир фәрдијјәтини, лирик гәһрәманынын өзкүнлүјүнү шәртләндирән башлыча кејфијјәтләрдир. Доғрудур, мөвчуд һәјата фәал әхлаги мүнасибәт, етик-фәлсәфи бахыш, ади әһвалатлары ичтимаи һәгигәтләр ишығында, еһатәли сосиал контекстдә гијмәтләндирмәк сә'ји — бүтөвлүкдә мүасир совет лирикасынын гәһрәманыны сәчијјәләндирән үмуми кејфијјәтдир. Чәмијјәтин мә'нәви проблемләринә чидди мараг көстәрән бу гәһрәман дүнја, онун мүасир вәзијјәти вә кәләчәк талеји барәдә лирик-фәлсәфи дүшүнчәләрә далыр, мәдәни инкишафын, елми-техники тәрәггинин бәшәријјәтә кәтирдији гајғылар һаггында шәхси мәс'улијјәт һисси илә фикирләшир, нәинки өзүнүн јашадығы, әһатә олундуғу кичик мүһитдә, һәтта ән узаг гитәләрдә баш верән мүрәккәб ичтимаи һадисәләрин маһијјәтини баша дүшүб гијмәтләндирмәјә, буну башгаларына да изаһ етмәјә чалышыр.

Лакин башга истедадлы шаирләр кими Ариф Абдуллазадә дә бу һадисәләрин һәр биринә өз сәнәткар көзү илә бахыр, онлары өз гәлбиндән, дахили аләминдән кечирәрәк, «бәнзәрсиз сәси» илә ифадә едир. Онун лирикасында фәрди талеји чәмијјәтин талеји сәвијјәсиндә үмумиләшдирилир, лирик конфликтин әсасында ирадә вә истәк, арзу вә һәсрәт үмуми бәхт вә шәхси тале арасында мөвчуд олан зиддијјәтләр дајаныр. Бу идеја-бәдии мезијјәтләр шаирин «Бәхтимизин китабы» адландырдығы јени ше'рләр мәчмуәсинә топланмыш лирик нүмунәләр үчүн дә характерикдир.

Дүнја, инсан, јашајыш вә һәјат һаггында һуманист мүлаһизә вә мүһакимәләрин зәнкинлији илә сечилән һәмин әсәрләрдә ики сөз-образ хүсусилә тез-тез ишләнир: дүнја вә өмүр. Һәтта бир сыра ше'рләрин сәрлөвһәсиндә, бөлмәләрин адында да бу сөзләр хүсуси интонасија, ајрыча поетик вурғу илә сәсләнир: «Мәним бу дүнјада нә ишим варды», «Дүнјамызын адилији», «Бу дүнјанын ишләри», «Мәним дүнјам», «Дүнја да гочалармыш», «Дүнјаја илк сөзүм», «Өмрүн гисмәти», «Су өмрү», «Кәләчәкдән сонракы өмүр», «Дүнјанын аг јаланы», «Дүнјанын дүз вахты», «Өмрүм боју» вә с.

Әксәријјәти лирик дүшүнчә вә тәәссүрат олан бу ше'рләрдә поетик тәһлилин мәркәзинә нараһат, кешмәкешли бир заманда јашајан мүасирләримизин дахили аләми, дүнјанын талеји үчүн онун фәрди мәс'улијјәт һисси, шәхси чавабдеһлик дујғусу чәкилир. Бу инсан заманын һәјачан вә ағрыларына, дүнјанын өзү бојда дәрдләринә шәрик чыхыр, бәшәрин сабаһы, планетин талеји үчүн һәјәчанланыр, нараһат олур. Һәм дә бу нараһатлыг, тәлаш вә интизары јашындан, һәјат тәчрүбәсиндән асылы олмајараг һәр кәс — мүдрик гоча да, дәлиганлы кәнч дә, һәлә дүнјанын исти-сојуғуна дәриндән бәләд олмајан ушаг да ејни дәрәчәдә јүксәк һәссаслыгла (шүбһәсиз, бири ағыл, бири тәчрүбә, үчүнчүсү һиссијјат, интуисија илә) кечирир. Шаир дахили бир тәлаш һисси илә билдирир ки:

Бу дүнја ичиндән сөкүлә биләр,
Сөкүлүб ичинә төкүлә биләр...
...Бу дүнја ичиндән алыша биләр,
Алышыб күлүнә гарыша биләр...
Дүнјамыз ичиндән гарала биләр,
Гарала-гарала гор ола биләр...
...Бу дүнја ичиндән боғула биләр,
Сәсиндән сәссизлик јоғрула биләр...

Әсрин белә ағыр гајғыларыны тәкчә бөјүкләр дејил, ушаглар да өзләринә мәхсус һәссаслыгла дујурлар. Онларын һәјәчан вә интизарыны шаир «Әсрин ушағы» ше'риндә чох јығчам бир формада, јаддагалан деталларла әкс етдирир. Бир ушагдан сорушурлар ки, сән нә олмаг истәјирсән? Ушаг «Үфүгләрин көзтутмаз узағындан... сел кими ахыб кәлән думанлы далғалара бахыб», «ағлындан бөјүк, гатылашмыш» бир сәслә дејир: «Сағ галмаг истәјирәм!».

Ушағын чавабы охучуну да дүшүндүрүр, һәјәчанландырыр. Ахы, көјләриндән зәһәрли түстү әскик олмајан, һавасындан кечә-күндүз барыт гохусу кәлән бир заманда саламат галыб, ушаглығы баша вурмаг о гәдәр дә асан дејил. Мәһз бу һәгигәт ше'рин охучусуну дүнјанын бу күнү барәдә дәриндән фикирләшмәјә сәвг едир, јер үзүндә һәјатын галмасы үчүн онун шәхси мәс'улијјәт һиссини артырыр.

Бәшәријјәтин талеји, планетин кәләчәји үчүн шәхси нараһатлыг һиссләри китабдакы «Дүнјанын адилији», «Әсрин сону көрүнүр», «Одла су арасында» кими ше'рләрин дә идеја-бәдии гајәсиндә ајдын көрүнүр. Мајасы лирик овгатла јоғрулмуш бу әсәрләрдә мүшаһидә олунан бир мүһүм мезијјәт дә дахили психолокизм вә драматизмдир. Онларда бир-биринә гаршы дуран һиссләрин зиддијјәтләри тәсвир олунур. Һәм дә бу зиддијјәтләр әсрин, заманын проблемләри илә сых тәмасда, гаршылыглы әлагәдә тәсвир олунур. Бу да јахшыдыр ки, шаирин лирик гәһрәманы дөврүн, һәјатын ирәли сүрдүјү суаллара чавабы јалныз тәмиз һиссләрин, дујғуларын хүзһүсүндә ахтармыр, онлары һәм дә ағлын мүһакимәсинә верир.

Тәнгидчи Шамил Салманов мәгаләләринин бириндә мүасир ше'рин лирик гәһрәманыны сәчијјәләндирәрәк јазыр: «Өзүнү вә јашадығы дүнјаны дәрк етмәк истәркән мүасир лириканын гәһрәманы кечмишә — тарихин тәчрүбәсинә, нәсилләрин јаддашына мүрачиәт едир, бу мәнбәдән гүввәт алыр». А. Абдуллазадәнин дә бир сыра ше'рләриндә («Ушаглығын кәнд тојлары», «Кәһрәба гумлуглар», «Гәдим адам», «Ше'рин јүкү», «Гәдир Рүстәмова») ган јаддашы, кәкә, әчдада бағлылыг, нәсилә ифтихар һиссләри күчлүдүр. Лакин бу һиссләр һеч вахт ловғалыға, егоизмә кәтирмир, әксинә, һәр јердә дәрин сәмимилији илә диггәти чәлб едир. Елә буна көрә дә охучу шаирин халгын гәдимлији, бөјүклүјү барәдә сөјләдикләринә инаныр, онлары јүксәк бир сәмимијјәт кими гәбул едир.

А. Абдуллазадәнин ше'рләриндә диггәти чәлб едән бир хүсусијјәти дә гејд етмәк олар: бу ше'рләрин чохунда лирик гәһрәманла шаирин өз шәхсијјәти бирләшир, онларын јалныз дүшүнчәләри, предметә мүнасибәтләри дејил, һәтта шәхси биографијалары да ејниләшир. Белә нүмунәләрдә мүәллиф, өз тәрчүмеји-һал фактларыны јашыдларынын биографијасы илә бирләшдирәрәк, бир шәхсин талејини бир нәслин, бә'зән һәтта халгын талеји сәвијјәсиндә үмумиләшдирир.

«Оғул истәјир вәтән», «Тәбризин дашлы јолу», «Вәтәнли чағлар», «Шәки», «Шәһәр ичрә шәһәрим» кими ше'рләр вәтәндашлыг мөвзусундадыр. Јахшы чәһәтдир ки, бу әсәрләрдә вәтән образы тәкчә чоғрафи анлајыш — мүәјјән јер, мәкан кими тәрәннүм олунмур. Мүәллифин әсас бәдии уғуру тәсвир објектинә — јурда, доғма торпаға, онун мадди вә мә'нәви сәрвәтләринә естетик-фәлсәфи мараг ојада билмәсидир. Мәсәлән, «Шәки» адланан ше'р гуру тәрәннүм дејил. Бурада Шәки — көзәллик, өзү дә «баштан-баша дадлы көзәллик» мә'јарыдыр. Јахуд «Бәнзәрсиз бир һекајәт» ше'ри икијә бөлүнмүш доғма халг, вәтән һаггында тарихи әдаләтсизлијин бәдии иттиһамы кими гијмәтлидир. «Гәдир Рүстәмова» ше'риндә исә мүғәннинин сәси — милли сәрвәт, гүдрәт-гүввәт мәнбәји, милли мүәјјәнлијин хүсуси аргументи кими мә'наланыр.

Вәтәндашлыг мөвзусунда јазылан ше'рләриндә А. Абдуллазадә ән'әнәви образлары јени бахыш бучағындан көрүр. Мәсәлән, Азәрбајчан шаирләринин јарадычылығында дефәләрлә ишләниб, мәрдлик, кишилик, әјилмәзлик тимсалы, вәфа, сәдагәт, е'тибар нүмунәси, көзәллик, илһам мәнбәји вә с. кими тәрәннүм олунан дағ образыны А. Абдуллазадә тәбии, јахуд мә'нәви көзәллик бахымындан дејил, сосиал мөвгедән дујуб гијмәтләндирир. Даһа доғрусу, онун лирик гәһрәманы дағларын гибтә доғуран көзәллијинә садәчә вурулмагла, ону тә'рифләмәклә кифајәтләнмир, бу көзәллијин әлчатмазлығына тәәссүфләнир. Онун тәәссүфүндә дахили бир килеј, ағры да вардыр. Шаир јазыр:

Нәјә лазым о дағлар ки,
Зирвәсинә
бир дәфә дә галхмамышам,
бу зирвәдән
Вәтәнимин
биздән ајры
ајрылмаз бир дүнјасына
бир дәфә дә бахмамышам!

Китабдакы ше'рләрин бир гисми һәјатдан көчмүш доғма, јахын адамлар һаггындадыр («Су өмрү», «Көчикмиш үзр», «Дәлләк Нәзәр», «Улдуз ахды дүнјадан», «Кәләчәкдән сонракы өмүр»). Дүнјасыны дәјишмиш инсанларын јохлуғундан доған тәәссүф, һәсрәт, хәфиф кәдәр бу ше'рләрин ојатдығы мүһүм һиссләрдир. «Су өмрү» бу бахымдан даһа мә'налы вә тә'сирлидир. Бурада шаир дүнјаја көзләрини вахтсыз гапамыш бир инсаны (Исхаг Ибраһимову?!) көврәк дујғуларла хатырлајыр. Кәнчә адам дејә тәгдим олунан бу инсанын ишыглы симасы, хејирхаһ тәбиәти, данышыг әдасы барәдә тә'сирли, поетик бир дилә сөһбәт ачараг, онун лирик образыны чанландырыр.

Китабда бәхт, өмүр, тале сөзләри лексик мә'надан башга бәдии мәтндә бир дә хүсуси поетик мә'на дашыјырлар. Даһа доғрусу, бу сөзләр шәхси бәхт вә таледән даһа чох халгын бәхтини, талејини ифадә едирләр.

Заман ӘСКӘРЛИ

ОЧАГ ЈЕРИНИН ҺӘРАРӘТИ

Рафиг Јусифоглу. «Очаг јери». «Јазычы», 1989.

Нәдәнсә, чох вахт гәләм саһибләрини шәхсән танындыгдан сонра онларын өзләри илә сөзләри арасында аз охшајыш тапырсан. Бахырсан ки, сөзләри даһа исти, даһа илыг, даһа меһрлиди... Анчаг тәк-тәк јазанлар да вар ки, өзүнүн дә, сөзүнүн дә хасијјәти, тәбиәти бирдир. Бу сырадан мән һәмишә Рафиг Јусифоглуну сөзләринә охшајан көрмүшәм; өзү дә сөзләри кими сакит, утанчаг, һај-күј севмәјән, исти вә јапышыглы... Бәлкә дә елә буна көрәдир ки, о, даһа чох ушаглар үчүн јазыр. Бөјүкләрдән өтрү гәләмә алдығы ше'рләрдәки садәдил сәмимијјәт, һәзин емосионаллыг күман ки, Рафигин ушаг ше'рләриндән кәтирдији бакирә овгат вә саф дујғулар сајәсиндә ортаја чыхмышдыр. Ше'рләриндән бириндә о, һәтта ушаг дүнјасындан бөјүк дүнјасына доғру үз тутуб кетдији јолун бәдии тәәссүратыны севги-тәбии шәкилдә охучуја да чатдырыр:

Бир чешмәнин сују олду бәләдчим,
Өтүрдү о мәни чошғун чајачан.

Рафиг Јусифоглунун ше'рләри охучу илә дил тапмағы, меһр-үлфәт бағламағы бачарыр; чүнки о, көнүл сөһбәти еләјир вә бу сөһбәтин ахары боју шаирин јарпаглары, чичәкләри, дашлары, јағышы, килејли көзәл көзләрини, дағы-дашы ојнадан «Чәнки» сәсини, даһа нечә белә сирли-сеһрли аләми дилләндириб ше'р, нәғмә дилиндә данышдырдығынын шаһиди олурсан. Халг руһуна, ел күзәранынын јүз илләр бојундан адлајыб кәлән милли-етнографик зәнкинлијинә, кәнд тәбиәтинин инчәликләринә, аран-јајлаг гајғыларына јахындан бәләдлик дә ше'рләрдәки көнүл сөһбәтинин ширинлијини хејли дәрәчәдә артырыр. Бүтүн бунлар һәм дә бүтөвлүкдә «Очаг јери» китабындакы мөвзуларын рәнкарәнклијини шәртләндирир; чохчешидли вә чохтәркибли образларын, дејим вә дујғуларын јаранмасы илә нәтичәләнир. Үмумијјәтлә, Рафиг Јусифоглунун ирили-хырдалы бүтүн ше'рләриндә халги дејим тәрзи, фолклор аб-һавасы диггәт өнүндә дајаныр. Чанлы данышыг елементләри илә зәнкин олан ојнаг вә јатымлы дејимләрин јаратдығы рәван ифадәлилик охучу гәлбинә јол тапмагда аз иш көрмүр:

Јада дүшәр өтән чағлар,
Гара зурна чошар, чағлар.

Сүмүјүнә дүшсә, дағлар
Кәпәнәкдән јүнкүл олар.

Бурада милли-етнографик чизкиләрин халг руһундан кәлән хош мәрам, мүбарәк нијјәт ахарында бәдии бојаларла мә'наландырылмасы поетик уғура чеврилмишдир. Јахшы һалдыр ки, Рафигин бу истигамәтдәки ахтарышларында әшја вә ја һадисәнин, еләчә дә тәсвирә чәлб олунмуш мәнзәрәнин үздә олмајан, илкин мүшаһидәдән јајына билән ичәри чизкиләрини ејанилешдирмәјә мејл күчлүдүр. Өзү дә бу сәпкили ше'рләрдә јығчамлыг вә лакониклик апарычыдыр.

«Очаг јери» китабынын башлыча мәзијјәтләриндән бири дә мүәллифин ичтимаи фәаллығыны, јүксәк вәтәндашлыг мөвгејини, дүнјамызда баш верән һадисә вә дәјишикликләрә актив мүнасибәтини әкс етдирән мөвзулары диггәт өнүндә сахламасыдыр. «Мәним имзам», «Һүсејн Чавидә», «Бу дүнја», «Көј ат», «Дөрд мисра бајаты» вә башга бу сәпкили онларча ше'рин әсас лејтмотиви јухарыда көстәрилән сосиал-естетик принсипин мөвгејиндән чыхыш едир. Јурд севкиси, торпаг тәәссүбү, вәтән мәһәббәти кими үлви кејфијјәтләрин китабын ады вә руһу илә һәмаһәнк гајдада ше'рләр боју далғалы ахарла тәлатүмләнмәси дә тәбиидир. Бу тәлатүмлү ахарын үфүгләри Рафиг Јусифоглунун үрәјиндән баш алыб кәлән ана јурд истәјинин—Азәрбајчан севкисинин мигјасы гәдәр кенишдир: гәдим Гәбәлә, мөһтәшәм Нахчыван, улу Гарабағ, нискилли Тәбриз, көјнәртили, губарлы Көјчә... бу севкинин мигјасы дахилиндә гәрар тапыб. Кәнчәнин, Ләнкәранын, Шамахынын, Лачынын ахар-бахарлы, јарашыглы тамашасы да онун кими.

Өзүнүн тәбиәтиндәки һәзинлији, мүлајимлији дүзүб-гошдуғу сөзләрә дә һопдуран Рафиг Јусифоглунун көнүл дујғулары бәнөвшә зәрифлијиндән, булаг бүллурлуғундан јоғрулуб. Әкәр белә олмасајды, о, һеч вахт севкилисинин әлинә тохунмасыјла өз әлинин күлчә биләчәјинә сәмими бир шаиранәликлә инанмазды, һеч сәһәр јелләриндән јарынын нәфәсини дә уммазды. Бунун һамысы Рафигин көнлүнә она көрә кәлир ки, ону дилләндирән дујғулар кәлишикәзәлликдән, гондармачылыгдан узагдыр:

Тохунса әлинә әлим күл ачар,
Титрәк әлләриндән умачағым вар...
Нәфәсини гарышыг, сәсин гарышыг
Сәһәр јелләриндән умачағым вар.

Сөзә гаршы гајғыкеш, диггәтли мүнасибәтин нә демәк олдуғуну, поетик дејимин тутарыны, ганадлы, чағлајан дујғуларын күчүнү јахшы баша дүшән Рафиг Јусифоглу сабаһкы күнләринин ишығыны, нуруну артырмаг үчүн «Очаг јери»нин һәрарәтини меһрли дујғулар, ән сәмими, ән исти сөзләр һесабына горумағы бачармалыдыр. Гәләм-кағыз гүдрәтинин нәјә гадир олдуғуну там долғунлуғу илә тәсәввүр еләјә билдијиндәндир ки, о өзү јазыр:

Јахшы ки, јахшы ки,
бу гәләмим вар.
Ајаға дурурам она сөјкәниб.

Ајаға дурмағын, даһа сонра исә ирәли аддымламағын дилини-јолуну билмәк үрәјинин тәпәринә вә әлинә алдығы гәләм-кағызынын дөзүмүнә инанмагдан ирәли кәлир.

Мәһәррәм ГАСЫМОВ